

Jari Eilola

Pitkän linjan katsaus tartuntatautien ja ihmisten kanssakäymiseen Pohjolassa

Mika Kallioinen: Rutto ja rukous. Tartuntataudit esiteollisen ajan Suomessa. Atena Kustannus 2005. 289 s.

Useimpien sairauksia koskevien historiallisten tutkimusten alussa on viittaus biologiseen sodankäyntiin, kulkutautien uusiin, antibiooteille immuuneihin muotoihin sekä sellaisiin uusiin ja pelottaviin sairauksiin, kuten HIV/AIDS, SARS, ebola ja viimeisimpänä lintuinfluenssa. Globalisoituvassa maailmassa - jossa ihmiset liikkuvat aikaisempaa enemmän, nopeammin ja pidempiä matkoja - näihin sairauksiin liittyy uhka nopeasti ja laajalle leviäviksi pandemioiksi muuntumisesta. Myös käsitys biologisista aseista terroristien mahdollisesti käyttämänä "köyhän miehen atomipommina" on lisännyt tartuntatauteihin liitettyjä pelkoja. Näistä uhista käydyt keskustelut ovat suunnanneet historian tutkijoiden ja suuren yleisön huomion menneisyydestä löydettäviin vastaaviin ilmiöihin. Tällöin kysymykseen tulevat yleensä musta surma/rutto, tuberkuloosi ja espanjantauti. Toisaalta tieteellinen tietämys kulkutautien mekanismeista ja muuntumisesta ovat samanaikaisesti karttuneet ja mahdollistaneet menneisyydestä tunnettujen epidemioiden diagnosoinnin ja aikaisempien tulkintojen tarkastamisen.

Mika Kallioinen liittää teoksensa 'Rutto ja rukous - tartuntataudit esiteollisessa Suomessa' osavastaukseksi edellä kuvattuun tiedontarpeeseen. Hän perustelee kirjaansa myös osoittamalla kotimaisessa tutkimuksessa olevan aukon: sellaista kokonaisuutena, jossa pitkällä aikajänteellä selviteltäisiin niitä moninaisia tapoja, joilla tartuntataudit ovat ihmisten toimintaan ja yhteiskuntaelämään vaikuttaneet, ei ole aikaisemmin kirjoitettu. Kansallisella tasolla on koottu merkittäviä, väestökehitystä numeerisesti kuvaavia aineistoja, ja epidemioita ja kansanterveyttä on sivuttu paikallishistorioissa, mutta tuo tieto on epäsystemaattista ja hajanaista. Sanottu koskee erityisesti esiteollista aikaa, sillä kotimaiset sairautta ja terveydenhoitoa koskevat tutkimukset ovat keskittyneet pääasiassa teolliselle ajalle. Vastaavasti sellaiset kokoavat teokset kuin esimerkiksi Eino Jutikkalan 'Kuolemalla on aina syynsä' (1987) tai Heikki S. Vuorisen 'Tauti(n)en historia' (2002) käsittelevät myös Suomea, mutta niiden pääpaino on laajemmissa Euroopan ja koko maailman kattavien kehityskulkujen hahmottamisessa ja selittämisessä. Kallioisen mukaan tähänastinen tutkimus tarjoaa vain vähän tietoa siitä, mitä paikallistasolla tapahtui.

Kirjan alaotsikko on siinä mielessä harhaanjohtava, että se antaa ymmärtää Kallioisen kirjan rajoittuvan vain Suomeen. Se on toki teoksen tarkastelun ytimessä, mutta kuten kirjoittaja itse toteaa (esim. s. 238) alueen erikoisluonne tulee esille vain vertailussa muualle. Niinpä Kallioinen suhteuttaa Suomen tilannetta ensisijassa Itämeren piiriin, mutta myös laajemmin Pohjois-Eurooppaan. Epidemiat näyttävät olleet usein yhteisiä näillä alueilla, mitä Kallioinen selittää alueen sisäisillä vilkkailta liikenneyhteyksillä.

Käsittelen jatkossa 'Ruttoa ja rukousta' neljässä osassa. Tarkastelen ensin teoksen tautihistoriallista osuutta, siirryn sitten ihmistä, esivaltaa ja kulkutauteja koskeviin lukuihin ja sen jälkeen kirjan kahdessa viimeisessä luvussa esitettyihin näkemyksiin. Lopuksi esitän vielä kokonaisarvioni teoksesta.

Keskeiset tartuntataudit ja epidemiat

Koska useiden tartuntatautien esiintymistä ei ole aikaisemmin tutkittu, niitä koskevan peruskartoituksen laatiminen on Kallioisen mukaan eräs käsillä olevan teoksen päämääristä.

Tarkastelua ei kuitenkaan uloteta kaikkiin tartuntatauteihin, vaan käsittelyyn joutuvat viitisentoista tyypillisintä ja eniten tappanutta - erityisesti rutto, lepra ja isorokko.

Tämän kartoituksen, jossa luodaan nykytiedon perusteella tautien profiili, yleiskuva niiden leviämisestä Euroopassa, ja keskitytään sitten epidemioiden esiintymiseen Suomessa, vie reilut sata sivua. Osuus kattaa kuitenkin vain kaksi päälukua, ja siinä on runsaasti päällekkäisyyksiä myöhempien päälukujen kanssa. Se selittyy sillä, että jo näissä luvuissa otetaan kantaa muun muassa sairauksien leviämistapoihin, häviämisen syihin tai niiden torjuntakeinoihin, joihin palataan myöhemmissä luvuissa tarkemmin.

Erityisen kiinnostavia tässä luvussa esiin tuotuja asioita ovat ne sairaudet, jotka ovat sittemmin kadonneet tai sellaiset, joita nykyihminen ei osaa liittää näin pohjoisiin leveysasteisiin. Edelliseen ryhmään kuuluu ehdottomasti englanninhiki, joka puhkesi keskiajan lopulla. Siihen kuului nopeasti nouseva korkea kuume, joka ensin vaivutti potilaat koomaan ja sitten tappoi. Tämä tapahtui muutamassa päivässä, eräiden kuvausten mukaan jopa muutamassa tunnissa. Tautia on epäilty viruksen aiheuttamaksi zoonoosiksi, joka saatiin koti- tai villieläimeltä. Sen häviämiseen taas vaikutti mahdollisesti useamman epidemian seurauksena muodostunut immunitetti.

Jälkimmäistä ryhmää edustaa taas malaria eli horkkatauti (frossa), jota on Kallioisen mukaan ollut Suomessa todennäköisesti jo 1400-luvun lopulla. Runsaimmin tietoja löytyy kuitenkin 1700-luvulta. Yllättävää on myös sairauden häviämisen myöhäinen ajankohta: käytännössä se katosi Suomesta vasta 1920-luvulla, ja sen jälkeen tavatuissa tapauksissa on ollut kyse ulkomailta välittyneestä tartunnasta.

On myös yllättävää löytää tuberkuloosia - jota on luonnehdittu teollistumisen ajan valkoiseksi surmaksi - käsittelevä luku kirjasta, joka on rajattu esimoderniin aikaan. Taudin on kuitenkin arveltu yleistyneen keskiajalla kaupungistumisen myötä. Esimerkiksi Ruotsista tunnetaan jo 1000-luvulta yksittäisiä luulöytöjä, joissa on nähtävissä tuberkuloosin jälkiä. Samoin 1400-luvulta löytyy kuvauksia tuberkuloosia muistuttavasta keuhkotaudista. Tauti ei kuitenkaan ollut keskiajalla suuri tappaja, vaan sen nousu alkoi vasta 1700-luvulla. On vaikea tehdä päätelmiä sen yleisyydestä tuolla vuosisadalla, sillä diagnoosit ovat liian epämääräisiä.

Osion lopuksi Kallioinen tiivistää Suomen tartuntatautien historian kolmeen pääjaksoon, jotka ovat - tietystikin - karkeitakin pelkistyksiä, mutta auttavat hahmottamaan suuria linjoja. Ensinnäkin oli 1700-luvun alkuun ulottunut *esimodernin kuolleisuuden kausi*, jolle oli ominaista ruttoepidemioiden ja katojen aiheuttama korkea kuolleisuuden taso, sen voimakkaat vaihtelut sekä sosiaalisesti leimaava lepra. Periodin alkupää asettuu 1200-luvulle, jolloin Suomen väkiluku arvioiden mukaan saavutti sellaisen tason, että tartuntataudit saattoivat levitä. *Vakiintuneen kuolleisuuden kausi* ulottui 1800-luvun lopulle, minne myös Kallioinen päättää tarkastelunsa. Tuolloinkin kuolleisuus oli korkea, mutta se ei aiheutunut rutosta, vaan endeemisinä esiintyvistä ja vähemmän dramaattisiksi koetuista sairauksista. Viimeisenä jaksena on 1800-luvun lopulta alkanut ja edelleen jatkuva *modernin kuolleisuuden kausi*. Sen aikana kuolleisuus on laskenut murto-osaan aikaisemmasta ja elinikä vastaavasti kohonnut. Hallitseviksi kuolinsyiksi ovat tulleet syövät sekä sydän- ja verisuonitaudit.

Ihminen ja taudit

Tautien kartoittaminen ei ole Kallioisen mukaan kirjan tärkein tehtävä. "Ensisijaisena tarkoituksena on kuitenkin lisätä ymmärrystä tartuntatautien, yksilön ja sosiaalisen ympäristön suhteesta. Keskiössä ovat ihmiset, jotka ovat jääneet historian lehdille jonkin taudin vuoksi, eivät pelkästään itse taudit." (s. 15) Konkreettisemmalla tasolla tämä tarkoittaa keskittymistä siihen, miten taudit muokkasivat ihmisten elinoloja ja heidän välistään vuorovaikutusta eikä niinkään siihen, miltä ne ovat lääketieteellisessä mielessä näyttäneet. Näin keskiöön nousevat ihmisten tavat reagoida epidemioihin sekä keinot estää niiden leviämistä ja tarttumista.

Voisi sanoa, että alkukartoituksen jälkeen kirja etenee suurista ja abstrakteista kokonaisuuksista pienempiin ja konkreettisempiin, ihmisen arkea ja elämää koskeviin kysymyksiin. Ensimmäiseksi Kallioinen keskittyy väestöön tautien kahleissa eli siihen, miten epidemiat vaikuttivat väestönkehitykseen. Sen jälkeen seuraa tautien leviämisen mekanismeja koskeva luku. Sitten siirrytään käsittelemään sitä, miten ihmiset reagoivat epidemioihin ja kuinka he koettivat torjua niitä. Keskeisenä keinona oli tietysti pako, joka sai rinnalleen "esivallan keinot" eli karanteenin, eristämisen ja savustamisen. Koko luvun läpi kulkevana kaarena on esivallan eli kruunun viriävä kiinnostus alamaisten terveyden edistämistä kohtaan, mikä yhdessä lisääntyvän lääketieteellisen tiedon kanssa johti aikaisempaa järjestäytyneempään terveydenhuoltoon sekä

paremmin organisoituihin ja valvottuihin torjuntatoimiin. Kallioinen ulottaa tarkastelunsa myös paikallisyhteisön tasolle ja selvittää, miten ihmiset tunnistivat sairastuneet ja kuinka he näiden kanssa menettelivät. Luvussa tarkastellaan myös sitä, miten esivalta käytti tauteja järjestyksen välikappaleina.

Koin Kallioisen kirjan tässä puoliskossa kaikkein kiinnostavimmiksi ne kohdat, joissa hän käsitteli yhteisön suhtautumista sairaisiin, erityisesti lepraan sairastuneisiin. Epäilykset jonkun sairastumisesta lähtivät yhteisöstä, mutta pappi teki lopullisen tulkinnan hänen tilastaan. Koska ihmiset pelkäsivät kovasti tartuntaa, sairaan sulkeminen yhteisön ulkopuolelle tapahtui verrattain herkästi. Se ei merkinnyt välttämättä karkottamista hospitaaliin, sillä se edellytti rahaa. Edullisemmaksi saattoi tulla, jos sairastuneelle rakennettiin oma mökki metsään. Hospitaalin olot eivät välttämättä olleet kummoiset, mutta metsään joutuminen merkitsi täydellisempää yksinäisyyttä. Kallioinen onkin oikeassa antaessaan ymmärtää, ettei kuolema välttämättä edellyttänyt ruumiin kuolemaa, vaan se saattoi olla myös sosiaalista.

Toinen kiinnostava osuus koskee erityisesti ruttoepidemian yhteiskuntaa/yhteisöä lamaannuttavaa ja hajottavaa vaikutusta. Se oli erityisen selvä ensimmäisten epidemioiden aikaan ja sitä kuvataan muun muassa Decameronessa. Myös myöhempien epidemioiden ajalta tunnettu paljastava indikaattori on ruttoon kuolleiden ihmisten hautaaminen joukkohautoihin ilman asianmukaisia seremonioita. Tämä on merkittävää kun ottaa huomioon sen, kuinka tärkeänä ruumiin asianmukaista käsittelyä ja siunausta pidettiin kuoleman jälkeisen elämän kannalta. Taustalla oli taas kerran tartunnan pelko, mutta tilanteen syntymiseen vaikutti myös vainajien nopeasti nouseva määrä. Kallioisen mukaan hautausten organisoiminen oli 1710-luvun ruton aikana täysin hallitsematonta vain Turun ja Haminan seudulla.

Tutkijoiden keskuudessa on pitkään elänyt käsitys, jonka mukaan mustalla surmalla/rutolla olisi ollut myös pitkäkestoinen yhteiskuntaa/yhteisöä lamaannuttava, hajottava ja raaistava vaikutus. Kallioinen, kuten monet muutkin aiheeseen perehtyneet nykytutkijat, kyseenalaistavat tulkinnan. Yhteisöjen elämä näyttää melko nopeasti palanneen vanhoihin uomiinsa. Tämän ei tietystikään tarvitse merkitä sitä, etteikö ruttoa olisi pelätty - onhan se pelottava vielä nykyihmisenkin mielikuvissa - mutta sen kanssa opittiin elämään. Itse asiassa tutkijat (mm. Samuel K. Cohn Jr.) ovat korostaneet jopa päinvastaista kehitystä. Tähän keskusteluun myös

Kallioinen ottaa osaa. Toisaalta hänen puheenvuoronsa on nähtävä osana pohjoismaista ns. mahtivaltiotutkimusta, mikä on ollut suosittua erityisesti varhaismodernin ajan tutkijoiden keskuudessa. Tutkimussuuntauksen piirissä on painotettu voimistuvan keskushallinnon interventiota koko ajan syvemmälle paikallisyhteisöihin. Käytännössä kysymys oli esimerkiksi kansan uskonnonharjoitukseen, juhlaperinteeseen ja avioelämään ulottuneesta valvonnasta ja kurinalaistamisesta.

Pelkistäen sanottuna Kallioinen korostaa 1700-luvun puolivälissä alkanutta väestökirjanpitoa edeltänyttä aikaa leimannutta esivallan välinpitämättömyyttä alamaista: niin kuninkaalle kuin valtaneuvostolle merkitsi eniten oman nahan ja Tukholman pelastaminen. Kun väestökirjanpito sitten kiistattomasti osoitti, että epidemiat iskivät syviä lovia väestöön, myös vallan huipulla herättiin. Sen seurauksena panostettiin epidemioiden ennalta torjuntaan, yhdenmukaistettiin karanteeni- ym. määräyksiä, luotiin piirilääkäriverkosto sekä siirryttiin ennen pitkään taudinistutuksiin ja lopulta rokotuksiin. Kuitenkaan ajatus siitä, että esivallan olisi kuulunut puuttua epidemioihin, ei kuulunut tuon aikaiseen ajatteluun. Jokainen osasi paeta ilman erityisiä ohjeita ja jos tauti vei tai siltä säästy, se oli Jumalan päätettävissä. Juuri tämä fatalistinen ajattelutapa oli päällimmäisenä kun kirkko ja kruunu karsivat ihmisistä taikauskoa. Periaatteessa ne veivät ihmisiltä ainakin osan aktiivisista parannus- ja suojautumiskeinoista sekä kehottivat passiiviseen alistumiseen. Ainoastaan Jumalan rukoileminen oli hyväksyttävää, minkä Kallioinen ottaakin esille. Lisäksi tiede tuki tässäkin passiivisuutta: jos ja kun miasman uskottiin aiheuttavan ruttoa, ennaltaehkäisy ja vastatoimet olivat turhia, koska saastunut ilma levisi joka tapauksessa eikä sen alkuperää voitu aina jäljittää. Kun suhtautuminen alkoi muuttua 1700-luvun kuluessa, kysymys ei käsittääkseni ollut yksinomaan epidemioiden aiheuttamista väestötappioista ja taloudellisesta hyötyajattelusta, vaan suhtautuminen (tartunta)tautiin muuttui yleisminkin. Ihmisen omien toimien merkitys terveyden ylläpidossa korostui. Se ilmeni muun muassa herrasväen vierailuina kylpylöissä, promenadeina ja voimisteluna (ks. esim. Heikkinen 1991; Häggman 1995), mutta 1800-luvun loppupuolella liikunnasta ja terveyden tietoisesta ylläpitämisestä muodostui koko kansaa koskeva projekti (Helén & Jauho 2003). Näin 1700-lukuun liitetty yksilöllistyminen sai omat ilmenemismuotonsa myös sairauskäsityksissä.

Sairauden ja terveyden määrittäminen, kurinalaistaminen, kontrolli ja eristäminen ovat kaikki sellaisia teemoja, jotka on viime vuosikymmenten aikana liitetty usein Michel Foucault'n

teoksiin. Kallioinen ei häneen kuitenkaan viittaa - luultavasti siitä syystä, että Foucault oli kiinnostunut lähinnä mielisairauksista sekä tiettyjen seksuaalisuuden muotojen sairausleimasta. Kuitenkin hänen pohdintansa sairauden määrittelystä, määrittelijän vallasta sekä eristämisen periaatteista nimenomaan uuden ajan alkuun liittyvänä ilmiönä olisivat voineet olla hedelmällisiä myös tässä teoksessa.

Kallioinen selittää sivuilla 143-148 ansiokkaasti joskin lyhyesti yleisesti tunnetut käsitykset sairauden syistä. Naturalistisen mallin mukaan ihmisen sairaudet aiheutuivat ruumiinnesteiden joutumisesta epätasapainoon. Malli perustui jo antiikin aikana alkunsa saaneeseen humoraalipatologiaan. Personalistisen mallin mukaan sairastumisen takana oli jokin olento, joka oli joko yliluonnollinen (Jumala) tai paha ihminen (noita). Tässä yhteydessä Kallioinen käsittelee nimenomaan Jumalan sairautta, mikä usein tulkittiinkin Jumalan vihastumisen merkiksi - Jumala rankaisi yhteisöä yksittäisten ihmisten synnistä. Silti sairastuminen ei välttämättä todistanut ihmisen syntisyydestä, sillä se saattoi olla osoitus Jumalan valittuna olemisesta. Personalistisessa taudinselityksessä annettiinkin suuri merkitys potilaan elämäntilanteelle: oliko hän ollut riidoissa ja millaisten ihmisten kanssa, oliko hän elänyt elämänsä, kuten kristityn kuului jne. Tällä tavalla ihmisiä kohdanneelle katastrofille annettiin mieli. Se, että selitystä haettiin Jumalasta, on epäilemättä tyypillistä kaikille perinteisille kulttuureille - aivan kuten Kallioinen toteaa. Sen sijaan häneltä jää huomaamatta - tai ainakaan hän ei kerro sitä lukijoilleen - että tarve selittää sairastuminen oman elämäntilanteen kautta on yleisinhimillistä: se leimaa edelleenkin vakavasti sairastuneiden ja kroonisesti sairaiden käsityksiä omasta sairaudestaan. Tässä suhteessa vuosisatojen takainen ihminen ei sittenkään ole niin kovin etäällä meistä.

'Rutto ja rukous' näyttää tarjoavan monipuolisen näkökulman tartuntatautien historian eri puoliin aina ihmisten omista käsityksistä konkreettiseen toimintaan. Tästä huolimatta kirjasta joko tyystin puuttuu tiettyjä merkittäviä kokonaisuuksia tai sitten ne on ohitettu vain vähäisillä kommentteilla. Useimmat näistä koskevat juuri ihmisiä, etenkin sitä heidän ajattelunsa ja toimintansa aluetta, joka nykyihmiselle avautuu "virheellisenä" tai "irrationaalisenä". Niinpä kansan omat parannuskeinot ohitetaan liki tyystin, vaikka niillä oli epäilemättä merkitystä ihmisten toiminnan ja reagoinnin ohjaajina. Niin itsestäänselvää asiaa kuin sauna ei edes mainita.

Kallioinen kuitenkin tuo esille ettei lääkäreiden suhtautuminen kansanparantamiseen ole ollut aina kovinkaan positiivista. Samalla hän sitä koskevissa omissa kommenteissaan sortuu samoihin konventioihin. Kun hän kirjoittaa kansanomaisesta parannuksesta, hän toteaa sen perustuneen yrteihin (s. 189), mutta riittä ja loitsua ei sivuta sanallakaan. Tässä hän tulee tehneeksi perinteisesti toistetun "rationaalisen" ja "irrationaalisen" välisen erottelun. Yrtti on lääkeaine, jolla saattaa olla terveyttä ja parantumista edistäviä vaikutuksia. Sen sijaan loitsujen lukeminen ja riittien toistaminen oli joutavaa touhua eikä aiheuta sen kummempaa käsittelyä. Samalla tavalla korostetaan koko kirjan lävitse taudin tunnistamista fyysisten oireiden perusteella eikä missään edes mainita siitä, että se saattoi tapahtua myös vaikkapa vesilasista katsomalla. Tällaisilla tulkinnoilla tosin saattoi olla enemmän merkitystä silloin kun selvitettiin yksittäisten ihmisten sairastumisen syitä. Kiinnostavaa on kuitenkin se, että kun Kallioinen palaa uudelleen kansanomaiseen parantamiseen (s. 195), hän mainitsee esivallan hyväksymän "sofistikoituneen sanakaavan" eli rukouksen, mutta ei taaskaan loitsua. Näin syntyy niin ikään vanhastaan tuttu arvottava polarisaatio järjestäytyneen (korkea)uskonnon sekä tilannekohtaisesti ja epäjärjestelmällisesti toimivan kansanuskon välille.

Myös erilaisten "lääketieteellisten" lääkkeiden ja parannuskeinojen perusteet jäävät hämäräksi. Esimerkiksi sivuilla 189-190 Kallioinen tuo esille millaisia lääkkeitä käytettiin ruttoa, kuppaa ja eräitä muita tauteja vastaan. Löydämme erilaisia keitoksia, *terra sigillata* (kirjaimellisesti multaa tai savea), vatsantyhjennystä, suoneniskentää, omassa virtsassa kylpemistä, elohopeakuureja, siirappia, ammoniakkaa ja oopiumia. Irrationaalisuuden ja sattumanvaraisuuden vaikutelmaa on vaikea välttää tätä luetteloa katsellessa. Kuitenkin niiden käyttäminen on perustunut joihinkin käsityksiin, joiden läheisempi valaiseminen olisi ollut paikallaan. Olisin toivonut tässä yhteydessä myös enemmän tietoa siitä, miten ja miksi planeettojen ajateltiin aiheuttavan sairauksia. Näin etenkin siksi, että epidemioita selitettiin niiden liikkeillä varsin usein.

Otan vielä yhden esimerkin. Kallioinen tuo esille, että aikalaiset ymmärsivät ruton ja eräiden muiden tautien tarttuvan luonteen ja niiden puhkeamista selitettiin myös epäpuhtaudella (s. 148-150). Taustalla olevaa ajattelukokonaisuutta voisi James Frazeria seuraillen kutsua sympatetiaksi. Kysymys on analogioiden avulla etenevästä ajattelusta, jossa kahden erilaisen kohteen välillä ajateltiin olevan yhteys. Yleensä ne assosioitiin toisiinsa joko kerran havaitun yhtäläisyyden tai kerran vallinneen kosketuksen perusteella. Iikka Pyysiäinen (2005, s. 25-28)

selittää ilmiötä seuraavaan tapaan. Jo varhaisessa vaiheessa ihmiset huomasivat sairauden tarttuvan pilaantuneesta ravinnosta, raadoista, sairaista, joiden oireet näkyvät ulospäin. Niiden herättämä inho on mekanismi, joka estää koskemasta mahdollista taudin lähdettä. Näin on syntynyt ajatus inhottavuuden tai tautisuuden tarttuvasta olemuksesta, joka on tunnistettavissa ulkoisten vihjeiden perusteella.

Luokittelun perustelut saattoivat kuitenkin viedä harhaan. Niinpä jotakin ruoka-ainetta saatettiin pitää vaarallisena, koska se assosioitiin johonkin muuhun. Tartunta-ajattelu saattoi koskea myös tarttumattomia ilmiöitä: esimerkiksi liika oleskelu hullujen tai vähämielisten seurassa saattoi johtaa sairastumiseen. Toisaalta inhoreaktio saatettiin laajentaa kulttuurisiin kohteisiin - esimerkiksi joihinkin ihmisryhmiin. R.I. Moore on kiinnostavalla tavalla kuvannut tätä prosessia keskiajalla. Sen ytimessä olivat samankaltaiset ja toisiinsa sekoittuneet stereotyyppiset mielikuvat ja pelot, joiden avulla kerettiläisiä, lepratautisia ja juutalaisia kuvattiin. Rinnastaminen tapahtui analogioiden kautta: kerettiläisiä kutsuttiin spitaalisiksi, sillä kummankin "vaivan" katsottiin leviävän herkästi ja saastuttavan ihmisiä. Näiden ryhmien edustajia kuvattiin resuisissa vaatteissa kulkeviksi likaisiksi ihmisiksi, joilla oli tuijottavat silmät, käheä mutta kuuluva ääni ja epäsosiaalinen käytös. Köyhien lisäksi mekanismi laajentui kattamaan osittain myös prostituoidut ja homoseksuaalit.

Tämä johtaa viimekädessä kysymykseen siitä, mitä aikalaiset loppujen lopuksi pitivät tarttuvana ja mitä he tartunnan välttääkseen väistivät. Ei ainakaan rottaa, Norman F. Cantor ja Mark S.R. Jenner vastaavat. Rottien joukkokuolema pantiin kyllä merkille, mutta niistä ei mitenkään erityisesti pyritty eroon edes ruttoepidemioiden aikana. Toisin oli esimerkiksi koirien ja erityisesti kulkukoirien kohdalla. Koiria lahdattiin ruttoepidemioiden aikana ympäri Eurooppa aina 1400-luvun lopulta lähtien. Käytäntö perustui osittain koiraan liitettyyn metaforisiin merkityksiin ja "metonyymiseen ihmisyyteen", joka oli seurausta sen poikkeuksellisen läheisestä suhteesta ihmiseen. Kun yhteiskunnallista järjestystä yritettiin pitää yllä ja joutavaa vaeltelua rajoittaa, isännättömien koirien tappamisesta muodostui eräs sen vertauskuvallisista muodoista.

Vesi olkoon toinen esimerkki. Me pidämme puhdasta vettä ja säännöllistä peseytymistä puhtauden ja hygienian perusedellytyksinä. Georges Vigarellon mukaan näin ei ollut uuden ajan alussa, vaan 1500- ja 1600-lukujen rutto- ym. epidemiat vahvistivat näkemystä veden

vaarallisuudesta. Miasmaattisten höyryjen uskottiin tunkeutuvan ihon lävitse elimistöön. Kun vedellä pesemisen katsottiin avaavan ihon huokosia, siitä luovuttiin useissa eurooppalaisissa hoveissa. Sen jälkeen vain paljaat ruumiinosat pestiin parfyymilla. Toimintatapa ei siis perustunut liassa viihtymiseen - esimerkiksi vaatteita vaihdettiin verrattain usein - vaan oman ajan tieteeseen perustuvaan taudintorjuntakeinoon.

Monet edellä esitetyt käsitykset ja menetelmät ovat monessa suhteessa nykyisen lääketieteellisen ja biologisen ajattelutavan mukaan virheellisiä. Tämä ei kuitenkaan tarkoita, että ne pitäisi jättää tutkimuksen ulkopuolelle etenkin silloin kun tutkimuksen keskiöön ollaan nostamassa ihmistä. Mielestäni on perusteltua kysyä, voidaanko menneisyyden ihmisen toimintaa ymmärtää täysin, ellei tutkija tunne tai ota huomioon sitä, mitä aikalaiset ajattelivat tai miksi he ajattelivat, kuten ajattelivat? Eikö pelkkään bio-lääketieteelliseen ymmärrykseen perustuva tutkimus olekin omiaan luomaan vastakkainasettelun typerän esimodernin ja rationaalisen modernin ihmisen välillä?

Paluu nykyisyyteen

Kirjan loppupuolella Kallioinen palaa vielä lyhyesti modernin kuolleisuuden jakson alkuun ja pohdiskelee syitä tartuntatautien heikkenemiselle, harvinaistumiselle ja jopa katoamiselle. Luonnollisestikaan ongelmalle ei ole yhtä ainutta kaiken kattavaa selitystä, vaan vastausta on haettava usealta eri suunnalta - esimerkiksi yhteiskunnan ja ihmisen elinympäristön muutoksista, parantuneesta hygieniasta ja kehittyneistä ympäristötekniikoista, parantuneesta ravinnonsaannista sekä lääketieteen kehittämistä keinoista (rokotukset, penisilliini, antibiootit). Sen jälkeen seuraa epilogi, jossa käsitellään, mitä voimme ylipäättään tietää menneisyyden taudeista. Luvussa esitetään myös aiheita tarkempaa tutkimusta silmälläpitäen.

Kallioinen tuo esille lääketieteellisen historiankirjoituksen ongelman tautien tunnistamisesta ja viittaa siihen, että hautalöytöjen pohjalta tehtyjä johtopäätöksiä rajoittaa muun muassa se, että luista ei näy pehmytkudoksiin vaikuttaneet sairaudet ja että luita ylipäättään on säilynyt heikosti suomalaisessa maaperässä. Lisäksi sairauksien tunnistamista vaikeuttaa niiden muuntuminen: esimerkiksi mustan surman "käyttäytyminen" poikkeaa siitä, miten ja millä nopeudella paiserutto on levinnyt myöhemmissä epidemioissa (muun muassa Hong Kongissa 1800-luvun lopulla). Myös kuppa näyttää olleen 1500-luvulla huomattavasti aggressiivisempi sairaus kuin nykyään. Voidaanko siis nykyisen tautien etiologiaa koskevan tiedon perusteella tulkita menneisyyttä?

Tämän ongelman käsittelyn yhteydessä olisi ollut kiinnostavaa tietää, mikä on Kallioisen kanta niihin väitteisiin, joiden mukaan musta surma ei ollut paiseruttoa tai kysymys oli ruton ja jonkin tai joidenkin muiden tautien yhteisvaikutuksesta. Käsittääkseni tulkinta mustasta surmasta *Yersinia pestis* -bakteerin levittämänä paiseruttona on varsin tuore - se muodostui vasta bakteerin löytymisen aikoihin 1890-luvun puolivälissä. Tulkintaa alettiin kyseenalaistaa liki sata vuotta myöhemmin, jolloin englantilainen zoologi Graham Twigg esitti, että kyseessä olisi voinut olla pernarutto. Sen eräänä oireena on *pusteli maligna* eli mustan kehän ja voimakkaan turvotuksen ympäröimä märkivä haavauma, silloin kun kyseessä on ihoantraks. Ruton lailla pernarutto saattaa levitä myös hengitysteitse (keuhkoantraks). Tällöin kysymyksessä olisi ihmiseen karjasta tarttuva sairaus, jolla olisi yhteys karjanhoidon yleistymiseen. Se selittäisi mukavalla tavalla mustan surman nopean leviämisen ja riehuminen sellaisilla seuduilla, joilla

rotan tai ihmisenkään ei tiedetty liikkuvan riittävästi. Norman F. Cantorin mukaan pernarutolla näyttää olleen keskeinen rooli Englannissa ja ainakin osassa Ranskaa ja Saksaa.

Kallioinen tuo esille ruton leviämisenopeuteen ja rotta-selitykseen liittyvät ongelmat puuttumatta sen tarkemmin edellä esitettyyn keskusteluun. Kuitenkin pieni spekulointi olisi ollut ehkä paikallaan, sillä rotalla ei näytä olleen Suomessa sellaista merkitystä kuin muualla Euroopassa.

Lopuksi

Mika Kallioisen kirjoittaman kirjan tilaus perustuu yhtäältä tutkimuskentässä havaittuun katveeseen ja toisaalta nykyajasta nousevaan tartuntatauteja koskevaan yleiseen kiinnostukseen. Tässä mielessä Rutto ja rukous vastaa suureen tiedontarpeeseen.

Kallioinen on tarttunut kirjassaan tavattoman laajaan ja moniulotteiseen kokonaisuuteen. Sen laajuus ei johdu yksinomaan sairauksien suuresta määrästä ja pitkästä tarkastelujaksosta, vaan aihe laajentuu helposti koskemaan ihmisen mentaalista puolta, hänen kokemuksiaan ja käsityksiään sairaudesta, terveydestä ja niiden syistä. Kaikki nämä laajennukset olisivat nähdäkseni olleet perusteltavissa olevia ja ne olisivat antaneet lisäarvoa tutkimukselle. Toisaalta kirja olisi tuolloin helposti paisunut todella laajaksi ja työlääksi hankkeeksi, jonka kirjoittaminen olisi vienyt vuosikautia. Niinpä rajauksia on ollut pakko tehdä.

Kallioinen on rajannut tutkimuksensa koskemaan lähinnä tartuntatauteja, joita hän lähestyy kolmesta suunnasta (pelkistän tässä näkökulmiin, jotka mielestäni hallitsevat teosta): tautien historian, väestöhistorian sekä mahtivaltion tutkimuksen näkökulmista. Ratkaisut ovat mielestäni onnistuneita. Tällä tavalla hän kokoaa kirjan alussa lupailmansa kokonaiskuvan suomalaisia vaivanneista tartuntataudeista ja niiden vaikutuksista ihmisten elinympäristöön. Tuon kokonaisuuden hän rakentaa vieläpä varsin toimivaksi ja - jos ilmaisua voi kuolemaa ja sairauksia käsittelevän tutkimuksen yhteydessä käyttää - viihdyttäväksi. Vaikka kirja sisältää runsaasti tietoa, se on onnistuttu esittämään kiinnostavassa ja helposti omaksuttavassa muodossa. En epäile ollenkaan etteikö teos tulisi kulumaan, paitsi tutkijoiden, myös historianharrastajien käsissä.

Edelleen tahdon korostaa Kallioisen kirjan arvoa nimenomaan tutkimuskentän avaajana esiteollisen Suomen ja Ruotsin tautihistoriaan. Se luo yleiskuvan ja viitoittaa kehityksen suuret linjat, joita on myöhemmissä erillistutkimuksissa mahdollisuus täydentää ja tarkentaa. Kallioinen toteaaakin, että tulevan tutkimuksen "haaste on muuntaa näkyväksi sitä todellisuutta, jonka yksilöt ovat kohdanneet satunnaisten lähdemainintojen ja tilastotietojen takana" (s. 239). Olen samaa mieltä Kallioisen kanssa kokemuksen tutkimisen tärkeydestä. Väittäisin jopa, että tuon tason selvittäminen palvelee paremmin historian tehtävää ihmistä ja hänen toimintaansa selittävänä tieteenä kuin menneisyyden sairauksien diagnosointi.

Lopuksi vielä muutama sana kirjasta fyysisenä esineenä. Ruton ja rukouksen on kustantanut Atena Kustannus, joka on viime vuosien aikana julkaissut useampiakin esiteollista aikaa käsitteleviä teoksia. Se on ilahduttavaa etenkin kun ottaa huomioon, missä määrin 1900-luvun ja erityisesti toisen maailmansodan historia näyttää hallitsevan kirjamarkkinoita. Kallioisen kirja on sinänsä hyvää ja selkeää työtä, mutta se on kuitenkin hieman valju ja väritön kun sitä vertaa esimerkiksi Hannele Klemetilän kirjaan Keskiajan pyövelit, jonka Atena julkaisi viime vuonna. Nähtävästi tartuntatauteihin ja niiden tutkijoihin kohdistuu yhtiössä vähäisempiä odotuksia.

Kirjoittaja on dosentti ja tutkijatohtori Jyväskylän yliopiston historian ja etnologian laitoksella tutkimusaiheenaan 1700-luvun jälkipuoliskon pohjalainen porvaristo.

Arvostelussa käytetyt kuvat ovat kirjan kuvitusta. Käyttö ilman lupaa tekijänoikeuslain nojalla kielletty.

Käytetty kirjallisuus:

Cantor, Norman F.: In the Wake of the Plague. The Black Death and the World It Made. Pocket Books 2001 (1. p. 1997).

Cantor, Norman F.: Studying Black Death. Chronicle of Higher Education, vol. 47, issue 33 (2001).

Cohn (Jr), Samuel K: The Black Death: End of Paradigm. American Historical Review, vol. 107, issue 3 (2002).

Heikkinen, Antero: Terveyden ja ilon tähden. Herrasväki liikkeellä Suomessa 1700- ja 1800-luvuilla. Historiallisia Tutkimuksia 159. Suomen Historiallinen Seura 1991.

Helén, Ilpo & Jauho, Mikko (toim.): Kansalaisuus ja kansanterveys. Gaudeamus 2003.

Häggman, Kai: Kivennäisvesi, kylpyvesi ja keskisäädyn elämäntapa. Teoksessa Terveyden lähteillä. Länsimaisten terveystieteiden kulttuurihistoriaa. Historiallinen Arkisto 106. Suomen Historiallinen Seura 1995.

Jenner, Mark S.R.: The Great Dog Massacre. Teoksessa Fear in Early Modern Society. Edited by William G. Naphy and Penny Roberts. Manchester University Press 1997.

Moore, R.I.: The Formation of a Persecuting Society. Power and Deviance in Western Europe 950- 1250. Blackwell Publishers 1998 (1. p. 1987).

Pyysiäinen, Ilkka: Synti. Ajatuksin, sanoin ja teoin. WSOY 2005.